

SAILLANT

nr.
4
2023

Kwartaalbericht van de Stichting Menno van Coehoorn

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Beschermheer

Prof. mr. P. van Vollenhoven

Algemeen bestuur per 1-1-2024

drs. O.F. Hefting, voorzitter (*)

vacature vicevoorzitter (*)

H.D.J. Broeken, secretaris (*)

vacature 2e secretaris

A. Driesen, penningmeester (*)

M.W. Littel, 2e penningmeester

Voorzitters van de MAC, SC, CEE, RC en COV

(*) vormen het Dagelijks bestuur

Adres van de stichting

Mariaplaats 51, 3511 LM UTRECHT

tel. 030 231 22 30.

Ook voor adreswijzigingen.

Internet: <http://www.coehoorn.nl>

e-mail: info@coehoorn.nl

Bijdrage

Steun de Stichting Menno van Coehoorn als lid/begunstiger of als donateur.

Aanmelden kan via de website www.coehoorn.nl

- Lid/begunstiger € 30 per jaar

- Donateur € 50 per jaar

Deelname aan een excursie € 35 per persoon.

De Stichting is op onderstaande sociale media te volgen:

LinkedIn: [stichting-menno-van-coehoorn](https://www.linkedin.com/company/stichting-menno-van-coehoorn)

Facebook: [StichtingMennoVanCoehoorn](https://www.facebook.com/StichtingMennoVanCoehoorn)

Twitter / X: [StMennoCoehoorn](https://twitter.com/StMennoCoehoorn)

Instagram: [stmennocoehoorn](https://www.instagram.com/stmennocoehoorn)

YouTube: [@Stichting_Menno_van_Coehoorn](https://www.youtube.com/@Stichting_Menno_van_Coehoorn)

Redactie (per 1-1-2024)

H. van den Boomgaard

A. Littel

J. Notermans

E. Rompelman

Deze uitgave is verzorgd door Print2Pack, Duiven.

© Stichting Menno van Coehoorn.

Overname met bronvermelding is toegestaan.

Prijs losse nummers € 3,20

ISSN 1389-4587

INHOUDSOPGAVE

Inhoud

Van de Mariaplaats	1
Bescherming van de IJssel-Stellung <i>L. van Midden</i>	4
Verslag excursie Grebbelinie 13 mei 2023 <i>E. Rompelman</i>	9
Nederlandse forten, linies en stellingen: tekeningen van illustrator Lex Tempelman <i>J. Notermans</i>	13

DATA VOLGENDE SAILLANTEN:

	kopij inleveren voor:	verschijnt:
Saillant 24-1	1 februari 2024	3 ^e week mrt.
Saillant 24-2	1 mei 2024	3 ^e week juni.
Saillant 24-3	1 augustus 2024	3 ^e week sept.

Omslag voorzijde

Zwartendijkerschans (Drenthe).

Foto H. v.d. Boomgaard

Omslag achterzijde

Keelzijde van een 621 n.A. Gefechtsstand in het Kapperbos in Warnsveld. Foto D. van Midden

Van de Mariaplaats

IM MEMORIAM

2 mei 1941

Jan Ale de Vries

6 oktober 2023

Luitenant-kolonel der Genie b.d.
Officier in de orde van Oranje-Nassau met de zwaarden

Na een glansvolle carrière bij de Dienst Gebouwen Werken en Terreinen van Defensie - gewaardeerd met een koninklijke onderscheiding - ging Jan in 1996 met pensioen. Dit ontging onze stichting niet en was ook niet vreemd, want de voormalige directeur van deze dienst was inmiddels vicevoorzitter van onze stichting. Jan werd gevraagd om het bestuur te komen versterken met name op het gebied van voorlichting en communicatie. Gelukkig zei Jan ja.

Snel was er werk aan de winkel voor Jan als (hoofd-)redacteur van ons driemaandelijkse tijdschrift toen nog Kwartaalbericht geheten. Jan pakte deze rol voortvarend op en wist ons tijdschrift veelvuldig te verbeteren, een nieuwe naam ('Saillant') te geven, later steeds meer inhoud te geven en ook in kleur uit te geven.

Hij was zeer actief in het bestuur en kwam vaak met nieuwe ideeën. Vaak was hij ook degene die dan de uitvoering ter hand nam. Kortom, hij was bijna 25 jaar een stuwende kracht.

Projecten van zijn hand zijn o.m. de kaart Vestinglandschappen, onze website en de Database Verdedigingswerken. Hij was ook steeds degene die de onderhandelingen voerde met de drukkerijen over de uitgave van onze eigen publicaties, zoals onze atlassen. Hij deed dat alles op zijn eigen rustige en duidelijke manier zonder mensen te kwetsen, maar maakte ook in het bestuur altijd wel duidelijk wat hij van bepaalde ontwikkelingen vond. In 2007 ontving hij als waardering voor al deze activiteiten al de Coehoornmortier.

Onze stichting mist Jan en gedenkt hem in dankbaarheid.

Evert Westerhuis

Jaap Keppel onderscheiden met de Coehoornpenning

Jaap Keppel ontving de Coehoornpenning als dank voor het 30 jaar actief zijn in de Commissie Overzeese Verdedigingswerken. In dit artikeltje wordt vastgesteld dat onze stichting tamelijk laat na haar oprichting haar aandacht verruimde tot buiten de grens van Nederland. De verdiensten van Keppel worden tot slot beschreven.

Toen onze stichting in 1932 werd opgericht, was het Koninkrijk der Nederlanden nog een koloniaal rijk, dat bestond uit Nederland, Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen.

In de voorafgaande eeuwen waren er kortere of langere tijd nog andere overzeese gebieden onder Nederlandse vlag. In Amerika waren dat Nieuw-Nederland (New York en omstreken), delen van Brazilië, Guyana en het eiland Tobago, in Afrika de Goudkust (Ghana), Zuid-Afrika en Mauritius en in Azië Maleisië, Ceylon (Sri Lanka), Formosa (Taiwan) en delen van India.

De aanleiding tot de oprichting van onze stichting was de dreigende afbraak van een deel van de vesting Naarden vanwege de aanleg van de A1 door de vesting. De nieuwe stichting richtte zich in eerste instantie met succes op het voorkomen van deze daad van vandalisme. Dat gebeurde op een moment dat meer historische vestingwerken in Nederland werden bedreigd. Deze binnenlandse activiteiten werden vermeld in de jaarverslagen. Door de Tweede Wereldoorlog, de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949) en de afkeer van het koloniale verleden duurde het tot 1974 voor er voor het eerst een uitgebreid artikel over een koloniaal fort in het jaarboek van de stichting verscheen. A.F. Lancker had de primeur met een artikel over Fort Dubus in Nieuw-Guinea. Daarna volgden met tussenpozen artikelen over vestingwerken in uiteenlopende gebieden zoals Ceylon (heden Sri Lanka), Indonesië en Ghana. De vijf artikelen, die J. Hartog tussen 1984 en 1991 schreef, verschenen enkele jaren later in boekvorm.

Begin jaren negentig van de vorige eeuw raakte onze stichting betrokken bij de opgraving van een fort in Indonesië. In 1982 had de afdeling archeologie van de gemeente Amsterdam een opgraving uitgevoerd op het terrein van de VOC op Oostenburg. De uitwerking van het onderzoek gebeurde door de multidisciplinaire werkgroep Oostenburg, waarbij diverse Amsterdamse organisaties waren betrokken.

De directeur van de dienst Monumentenzorg van de stadsprovincie Jakarta bezocht in 1990 Amsterdam. Zijn dienst was bezig met een opgraving van de gefortificeerde scheepswerf van de VOC op het eiland Onrust in de Baai van Jakarta en had veel behoefte aan historische informatie en beeldmateriaal. Het gevolg was de oprichting van de werkgroep Oostenburg en Onrust, waarin ook onze stichting participeerde. De samenwerking leidde tot een artikel in het Jaarboek 1990/1991, een congres in 1993 en de begeleiding van het archeologisch onderzoek op het eiland.

Op initiatief van Cor Gillhaus werd in 1993 de Werkgroep Overzeese Vestingwerken opgericht. Deze werkgroep kreeg in 1994 een meer permanent karakter en een nieuwe naam: Commissie Overzeese Vestingwerken (COV). De COV had bij de oprichting behalve de voorzitter, 14 leden, waaronder Jaap Keppel. Jaap is tot op heden lid van de COV, al staat de afkorting sinds 2021 voor Commissie Overzeese Verdedigingswerken. Eén van zijn eerste activiteiten was het verzorgen van een facsimile uitgave van het deel De Koloniën uit de Geschiedkundige Atlas van Nederland ten behoeve van de werkzaamheden van de COV in 1995. Hij maakte meerdere reizen naar de Molukken en publiceerde daarover tussen 1995 en 1998 16 artikelen in Saillant. Minstens even belangrijk was zijn publicatie 'De Molukken, VOC Architectuur in de Banda Archipel, Ambon, de Lease Eilanden en Ternate' in 2004.

Jaap hield bovendien lezingen, verzorgde rondleidingen en deed onderzoek voor de verschillende commissies van onze stichting.

Hij was ook actief op regionaal en lokaal niveau en schreef historische artikelen in Steevast, de jaaruitgave van de Vereniging 'Oud Enkhuizen'.

Dit brede scala van activiteiten was voor de Commissie Onderscheidingen aanleiding om Jaap Keppel te onderscheiden met de Coehoornpenning. De uitreiking vond plaats op 6 september jl. in het bijzijn van zijn zoon Paul en enkele leden van de COV in een Chinees restaurant in zijn woonplaats Krommenie.

Hans Bonke

Onderscheiding van S.J. de Groot

Op 12 april 2023 werd aan de heer dr. S.J. de Groot in Santpoort-Zuid de Coehoornmortier uitgereikt door de waarnemend voorzitter van de Studiecommissie T. de Kruijf. S.J. de Groot is al meer dan twintig jaar lid van deze commissie en intensief betrokken bij haar werk. Door zijn kennis en betrokkenheid heeft hij o.m. veel steun verleend bij het tot stand brengen van verschillende delen van de Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland.

KCW-prijs 2023 uitgereikt

Het Kenniscentrum Waterlinies (KCW) reikt in een bepaalde frequentie een scriptieprijs uit. Hiervoor is een jury aangesteld, die bestaat uit René Ros (KCW), Wim Adriaansen (Mars et Historia) en Henk van den Boomgaard (Stichting Menno van Coehoorn). Dit jaar is de prijs toegekend aan de scriptie met als titel *'At the crossroads of Architecture and Landscape', Preservation Strategies of Historic Military Systems: a Comparison between Italy and the Netherlands.*

De scriptie is geschreven door Federica Marulo als dissertatie om de doctortitel te verwerven aan de Technische Universiteit in Delft in samenwerking met de Universiteit van Napels Federico II. De verdediging van dit proefschrift vond plaats op 21 december 2022. Federica is geboren in Gagnano, Italië. In het juryrapport valt op: "De studie kijkt naar strategieën om militaire bouwwerken te behouden die in een grootstedelijke omgeving zijn terechtgekomen. En daarbij een vergelijking te maken tussen de aanpak in Italië en Nederland. Na gekeken te hebben naar de voorgeschiedenis is met archiefonderzoek, interviews en veldobservaties een vergelijking in aanpak gemaakt tussen de Nieuwe Hollandse Waterlinie en het Versterkt kamp van Mestre, die beide water inzetten bij de verdediging." Tijdens de Netwerkdag van het KCW op 24 november 2023 heeft Federica haar dissertatie gepresenteerd.

Excursie programma van de CEE voor 2024 (alles onder voorbehoud van eventuele wijzigingen)

Voorjaarsexcursie 6 april 2024, thema WO2:

vliegveld Delen, bunker Diogenes, Heidekamp, e.a.

Zomerexcursie 8 juni 2024, thema Koude Oorlog:

noodzetel van de Landesregierung NRW in Kall, Urft, Duitsland

Najaarsexcursie 28 sept. 2024, thema VES:

Grave, Mill e.o.

de geallieerden zouden landen op de Hollandse kust, en door de Atlantikwall en de direct daar achter liggende linies zouden breken, dan zou pas achter de IJssel een samenhangende verdediging mogelijk zijn. Nadat het plan werd geaccepteerd, begonnen de Duitsers op kleine schaal met de aanleg van veldversterkingen omdat alle inspanningen op dat moment in de bouw van de Atlantikwall werden gestoken.

Herijken van het plan voor de verdediging

In de eerste dagen van 1944 vond het Duitse opperbevel het tijd om de plannen voor de verdediging van het Rijk opnieuw tegen het licht te houden. Een kleine staf onder leiding van generaal Von Weikersthal kreeg deze opdracht. De staf nam eerst het zojuist opgeleverde plan voor de verlenging van de Westwall onder de loep. Dit was in hun ogen, zonder enige aanpassing, bruikbaar. Deze goedkeuring betekende nog niet dat er meer gegraven werd in Zutphen of elders langs de IJssel. Ook op 6 juni 1944, toen de geallieerde invasie in Normandië een feit was, bleef het rustig. Pas op 30 augustus 1944 greep Hitler in met Führerbefehl 63. In dit bevel stond dat de bevolking zo snel mogelijk verdedigingswerken moest aanleggen om het Rijk te beschermen. Reichskommissar Seyss-Inquart moest dit bevel in Nederland uitvoeren. De NSDAP zorgde voor arbeidskrachten en het bouwbedrijf van het Duitse leger, de Organisation Todt, zorgde voor de uitvoering.

Gedwongen werk

Een maand na het bevel was de Einsatzstab der NSDAP al in Warnsveld en begon het gedwongen werken voor de Duitsers. Het oproepen van de Nederlandse bevolking door de overheid om verdedigingswerken aan te leggen voor de bezetter zorgde voor een stevig dilemma. De Nederlandse regering in ballingschap liet via Radio Oranje duidelijk weten dat zij hulp aan de bezetter afkeurde. Bovendien was vóór de oorlog al bepaald dat het ambtenaren verboden was de bezetter bij dit soort acties te helpen. Voor velen was dit een lastige afweging. Anderen hebben zelfs nooit een afweging kunnen maken omdat ze in razzia's van huis, straat of werk werden gehaald om te graven voor de verdediging van het Derde Rijk.

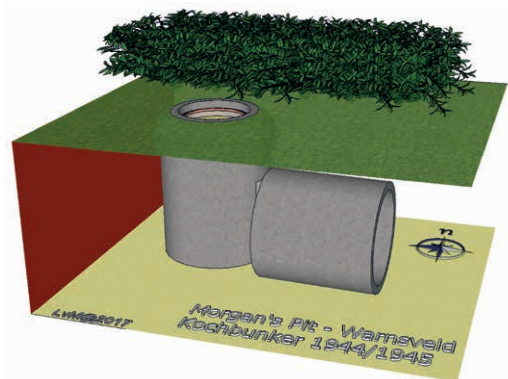
De bezetter had echter de grootste moeite om specialistische kennis, arbeidskrachten, grondstoffen en materialen in de benodigde

hoeveelheden te leveren. Het Derde Rijk werd van alle kanten bedreigd en overal was behoefte aan cement, wapeningsijzer, houwelen, prikkeldraad, hamers, vaklieden, voertuigen, etc. In het deel van de linie langs de IJssel moesten zestig gevechtsbunkers van het Regelbau type 703 en twaalf bunkers van het type 621 neuer Art (n.A.) voor commandovoering worden gebouwd. Die zestig bunkers zijn nooit gebouwd en het is nog onbekend of er ooit aan begonnen is. Van het kleine beetje materiaal dat werd geleverd, werden in 1945 hindernissen, Kochbunkers en in Warnsveld twee 621 n.A.'s gebouwd.

Wat is er van de IJssel-Stellung behouden gebleven in Warnsveld?

Begin 2017 werd voor Huis 't Velde in Warnsveld een archeologisch onderzoek uitgevoerd naar een vermeende Tobruk (Ringstand 80cm - Bauform 58c). De archeologen waren verrast toen na het weggraven van de eerste lagen zand de Tobruk een Kochbunker bleek te zijn. In deze Kochbunker is op 5 april 1945 het lichaam aangetroffen van de Canadese korporaal Patrick Morgan. Hij was twee dagen eerder bij een verkenningsactie gewond geraakt en daarna gevangen genomen. De gemeente Zutphen heeft de Kochbunker, beter bekend als Morgan's Pit, in 2017 al een beschermde status verleend als gemeentelijk monument. Voor zover bekend is dit de eerste Kochbunker met een beschermde status.

Vlak bij Morgan's Pit liggen nog vier bijzondere bouwwerken uit de laatste oorlogsmaanden. Twee Wellblech- en twee 621 n.A. - bunkers.

Weergave van het gemeentelijk monument Morgan's Pit in Warnsveld. Het object bestaat uit een verticaal geplaatste Kochbunker die via een horizontale buis van een Kochbunker was verbonden met een loopgraaf.

Archeologen onderzoeken het object in 2017. Het verslag is via de volgende link te vinden: https://archisarchieff.cultureelerfgoed.nl/Archis3/Zaakdocumenten/457/4571408/afm/50099604-afm-1508839345600-ZAP123_klein.pdf

De twee Wellblech objecten zijn identiek en waren vermoedelijk schuilonderkomens. In 2019 is één van de bunkers onderzocht door een archeologiestudent van Hogeschool Saxion die de volgende afmetingen vaststelde: een muurdikte van 1,40 meter, een Wellblech (ijzeren golfplaat) dak, versterkt met beton met een geschatte dikte van 1,4 meter. Beide Wellblech-bunkers beschikken over een smalle overdekte ingang die door een betonnen muur, die loodrecht op de ingang staat, tegen scherfwerking is beschermd. Via de ingang kom je in de centrale ruimte van de bunker. Wat direct opvalt zijn de drie horizontaal geplaatste Kochbunker-elementen aan weerszijden van de rechthoekige ruimte. Het gebruik van horizontaal geplaatste Kochbunkerelementen is bekend als opslagruimte voor munitie en bescherming van personeel, maar de nauwe ingang met scherpe hoek lijkt een gebruik als opslagplaats voor munitie uit te sluiten. Vooral nog lijkt het primaire doel gericht op de bescherming van personeel. De muren waarin de buizen zich bevinden zijn 1,60 meter hoog, waarna deze overgaan in golfplaten. Het hoogste punt van de ruimte is 2,25 meter. In de achterwand bevinden zich een ruimte voor een kachel en een smalle sleuf met verbinding naar

de buitenlucht. De kachel heeft een schoorsteen met een lengte en breedte van 40 cm en een hoogte van 1,10 meter. Beide Wellblechbunkers liggen op privéterrein. De ene ligt vrijwel naast de commandobunker bij huize Baank en nummer twee 100 meter zuidelijker.

Aan de rand van Warnsveld bevinden zich de twee 621 n.A. bunkers aan weerszijden van de belangrijke verkeersweg in oostelijke richting. Dit zijn de enige bunkers van de geplande twaalf die daadwerkelijk zijn gebouwd. De één verborgen in het Kapperbos en de andere op privéterrein bij Huize Baank. De 621 n.A. Gefechtsstand in het Kapperbos bevindt zich op publiek toegankelijk terrein van de stichting GLK, de bunker zelf is afgesloten. Begin 2020 kon de bunker in het Kapperbos van binnen worden bekeken. De meest opvallende constatering vanuit het gebrek aan bouw materiaal in 1945 is de muurdikte aan westelijke zijde. Die muur is een meter dikker dan de overige wanden en dak die gewoon de standaardmaat van twee meter hebben. Dit is interessant omdat bekend is dat de bouw in de periode februari en maart 1945 begon en eind maart 1945 de geallieerden al achter de IJssel-Stelling stonden. Als de bouw op dat

Een van de twee identieke bouwwerken die bestaan uit zes 'Kochrohren' en vermoedelijk werden gebruikt als schuïlbunker. Beide bunkers zijn niet toegankelijk, ze liggen op privé terrein.

moment nog te beïnvloeden was, zou die extra meter beton misschien anders ingezet zijn of zouden de objecten in het geheel gedraaid zijn om de ingangen een veilige richting te geven. Een ander opvallende constatering is het ontbreken van nissen in de gang naar de gassluis. Of de bunker bij Huize Baank ook een extra meter aan westelijke zijde en ontbrekende nissen heeft, kon niet worden vastgesteld omdat de toegangen van die bunker zijn dichtgemetseld. De bunker bij Huize Baank verschilt ten opzichte van de bunker in het

Kapperbos door de aanwezigheid van een apart gestorte vleugelmuur met een eigen ingang voor observatiedoeleinden. In november 1944 werden richtlijnen verstrekt voor een vereenvoudigde bouw van verdedigingswerken om materiaal en tijd te sparen. Dit resulteerde voor het type 621 in de variant 621 neuer Art. De uitvoering van de beide Warnsvelder bunkers en de bouw begin 1945 geven voldoende aanleiding om ze als uiterst zeldzame 621 n.A. te typeren waarvan alleen in Polen nog een enkel exemplaar zou kunnen staan.

Een van de twee commandobunkers die begin 1945 zijn gebouwd ten oosten van de IJssel. Het gaat hierbij om het zeldzame type 621 n.A. Dit exemplaar heeft de vleugelmuur met open observatiepost.

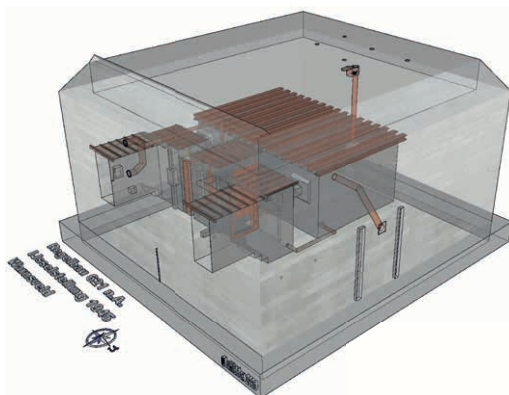

De bunkers in Warnsveld zijn unieke sporen van het bestaan van de IJssel-Stelling die een gat in de verdediging van het Derde Rijk moest dichten. In hun uitvoering geven de objecten een beeld van de eindstrijd van het Derde Rijk waarbij een gebrek aan materialen en een geallieerd overwicht leidden tot het aanpassen van Regelbau-typen, de introductie van de prefab Kochbunker en de noodzaak om personeel te kunnen beschermen.

Bescherming voor de linie

In 2017 is bij het aanwijzen van de Kochbunker als gemeentelijk monument al gekeken naar de waarde van de rest van de stelling en geconcludeerd dat er nader onderzoek gedaan moest worden.

Inmiddels weten we meer en de gemeentelijke herziening van haar monumentenlijst is een mooi moment om de rest van de stelling voor te dragen. Eind 2023 wordt een redengevende beschrijving opgesteld als basis voor het aanvragen van een beschermde status.

In 2020 is de bunker in het Kapperbos op verzoek van het GLK onderzocht en zijn de bevindingen visueel vastgelegd.

Zomerexcursie Grebbelinie

Erica Rompelman

Alle in dit artikel afgebeelde foto's zijn gemaakt door de auteur.

Op zaterdag 13 mei 2023 om half tien vertrekken we van Station Amersfoort met een goed gevulde bus met 46 deelnemers aan de excursie en daarbij de organisatoren. Opmerkelijk, hoe snel dat weer 'gewoon' is, na de Covid-19-periode. Onderweg worden we welkom geheten door CEE-voorzitter Raphael Smid. Willem Reijnders, Johan Rukkert, Klaas Renkema en Raphael Smid begeleiden de groep tijdens de excursie. Na ontvangst bij het Grebbelinie Bezoekerscentrum door Bert Rietberg en vrijwilligers van Stichting de Grebbelinie, krijgen we een lezing in de Grebbelounge en vervolgens een rondleiding in het centrum en over Fort aan de Buursteeg. Aansluitend is er een busreis langs de linie en bezichtiging van het Werk aan de Glashut en ter afsluiting een drankje aan de Eem. Al met al een mooi vol programma op een zonnige lentedag.

Bezoekerscentrum Grebbelinie

Na de registratie en ontvangst met koffie en gebak neemt Bernier Cornielje van Stichting de Greb ons in zijn lezing mee in de ontstaansgeschiedenis van de Grebbelinie. Hij plaatst daarbij het verhaal van het ontstaan en de ontwikkeling van de linie in de context van de Europese geschiedenis en van het landschap.

Landschap

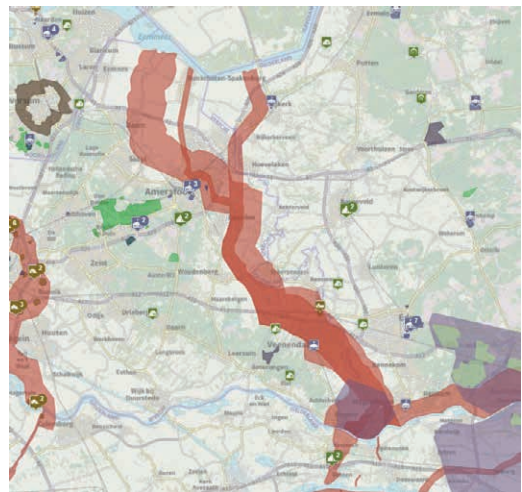
De Grebbelinie was een verdedigingslinie van de Nederrijn bij de Grebbeberg naar de Zuiderzee bij Spakenburg, bestaande uit een systeem van inundatiegebieden, kaden en dijken, uitgewerkt op basis van de vorm en eigenschappen van het landschap in de omgeving, met een belangrijke rol voor de door gletsjers in de Saalien IJstijd opgestuwde morene die de Utrechtse heuvelrug vormde en uitgesleten kommen ten oosten daarvan. Deze landschappelijke kenmerken kregen een belangrijke rol in het waterbeheer en de verdediging van het gebied.

Hoewel de linie als zodanig uiteindelijk in de 18de eeuw tot stand kwam als gevolg van de gebeurtenissen in de Tachtigjarige Oorlog en het Rampjaar 1672, werd voortgebouwd op oudere werken, kennis en kunde.

De eerste bekende grootschalige ingrepen van menselijke hand bestonden uit de aanleg van griften of grebben in het gebied om dit te ontginnen en turf te winnen. Het gebied overstroomde regelmatig, met name in perioden van dooi met kruiend ijs. Dit nam toe als gevolg van de veenaftgravingen waardoor het landschap lager kwam te liggen. De natuurlijke waterhuishouding en de waterscheiding tussen de Rijn en de Zuiderzee werden verstoord. De Grebbedijk was kwetsbaar door discussies over de afwatering en slecht onderhoud. Achter de actieve Grebbedijk werd daarom ook de Slaperdijk aangelegd, mocht de eerste het niet houden. Boeren in het tussenliggende gebied kregen daardoor juist wateroverlast, omdat het water daar niet weg kon. Van de Rijn naar de Zuiderzee werd een hoogteverschil van zeven meter overbrugd. In de Rijn stroomde relatief weinig water in de 18de eeuw; meer dan 95 procent stroomde door de Waal en minder dan 5 procent door de Rijn en IJssel. In de jaren '30 van de 20ste eeuw werd in het kader van de werkverschaffing in de crisistijd het Valleikanaal gegraven voor een betere afwatering van het gebied en ter ondersteuning van de Grebbelinie.

Verdedigingswerk

De eerste bekende ideeën om met het verdiepen van de Woudenbergse Grift en met de uitkomende grond een linie te creëren, dateren

De Grebbelinie op de indicatieve kaart militair erfgoed (www.ikme.nl)

uit de 16de eeuw. Van dit plan werd echter alleen Fort Woudenberg gerealiseerd. Na de gebeurtenissen in de 17de eeuw werd besloten tot de realisatie van de Grebbelinie. Met de aanleg en verbinding van het Pannerdensch kanaal, dat werd geopend in 1707, werd het water van de Waal deels naar de Nederrijn en de IJssel geleid. Dit was een strategische aanpassing die alleen als gevolg van de onder druk staande militaire veiligheid langs de Waal werd gerealiseerd. Dit gebeurde ondanks de negatieve economische effecten die werden gevreesd door de mensen die tot dan toe profijt hadden van de veel grotere hoeveelheid water in de Waal. De Nederrijn en IJssel werden met deze aanpassing weliswaar veel minder makkelijk te doorwaden, maar ook veel beter bevaarbaar.

In verschillende fasen werden de liniedijk en keerkaden aangelegd om het water op verschillende plekken vast te kunnen houden en deze werden op strategische en kwetsbare plaatsen versterkt met verdedigingswerken. De verdedigingslijn volgt deels de griften, waarbij de natuurlijke kommen fungeerden als inundatiegebieden. Bedoeling was om in deze gebieden ongeveer veertig centimeter water te laten staan. Daarmee was de bodem niet zichtbaar en werd de doorgang sterk gehinderd. In de loop der tijd werden regelmatig wijzigingen doorgevoerd, waardoor het aantal kommen door de jaren heen verschilde.

Na de slag bij Jena in 1806 was er minder oog voor de linie, waardoor het tientallen jaren duurde voordat het werk aan de linie werd voortgezet. De linie werd opgenomen in de Vestingwet en werd een voorpost van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na de mobilisatie in het kader van de Eerste Wereldoorlog werden grote delen van de linie opgeheven. In de Tweede Wereldoorlog werd deze weer benut, uiteindelijk ook deels door de Duitsers in de Pantherstellung. Doordat de geallieerden achter de linie kwamen, verviel deze functie. De Grebbelinie werd uiteindelijk opgeheven in 1951.

Indrukwekkend wat indertijd is gerealiseerd met mankracht en wat vooraf is gegaan aan de Valleistelling van 1939-1940, waarvan de Grebbelinie vooral bekend is geworden.

De inhoudelijke basis was met deze presentatie gelegd. Vervolgens gingen we in twee kleinere groepen op pad om de linie te bekijken. Eerst

maakten we de stap van de theorie naar de praktijk in het Bezoekerscentrum Grebbelinie, daarna volgde het echte werk. Leuk om te zien was, dat het centrum daadwerkelijk voor- en door bezoekers is: bezoekers hebben heel divers materiaal ter beschikking gesteld om te laten zien in het museum, en de verzameling groeit nog steeds met een of twee vitrines per jaar, waardoor er nu 18 zijn. Over de ervaringen in de periode van de Tweede Wereldoorlog werd vaak niet gesproken. Mensen vinden nu de spullen, waaronder ook bodemvondsten, gaan op zoek en komen uit bij het centrum. Verderop in het centrum kregen we het verhaal van de Grebbelinie letterlijk in vogelvlucht te zien. , Op een schaalmodel van het landschap werd met verschillende locaties als vertrekpunt, het verhaal van de linie door de tijd verteld aan de hand van diverse weergaven.

Rondleiding buiten

Terwijl de wiewerploegjes van de Classico Boretti ons voorbij schoten, bekeken we het erfgoed van het Fort aan de Buursteeg in het veld met uitleg van Gerard Muller van de Stichting

Bezoekerscentrum De Grebbelinie, Fort aan de Buursteeg

Lezing met kaart in beeld

de Grebbelinie. Het fort werd aangelegd in 1786 en in de Tweede Wereldoorlog voorzien van kazematten en opstellingen voor pantserafweergeschut. Vervolgens werd het door de Duitsers opgenomen in de Pantherstellung. Ten tijde van genoemde oorlog was de nabij gelegen A12 nog een zandpad. De S3 uit deze periode is de meest intacte kazemat. Gietstaal uit koepels en gietstalen kazematten op betonnen sokkel werden gebruikt door de Duitsers – de werken werden opgeblazen en het staal werd hergebruikt in de oorlogsindustrie.

Gerestaureerde Duitse bunker van de Pantherstellung, buitenzijde

De Duitse bunkers werden voorzien van een camouflagepatroon aangepast voor de winter en voor de zomer, en aangepast op gebied en type terrein. Daar was iemand speciaal voor in dienst. In 2012 is de beschildering van een Duitse bunker die gecamoufleerd was als Veluws huisje met ramen en gordijnen aan twee zijden gerestaureerd. Dit was mogelijk doordat de bunker nog overblijfselen van de oorspronkelijke beschildering bezit. Het schilderwerk van de reconstructie gaat geleidelijk over in de staat waarin deze werd aangetroffen. Vlakbij is materiaal van een Kochbunker in een museale opstelling geplaatst, bedoeld om een indruk van het materiaal en de vorm van de onderdelen te geven.

Kroket

De lezing en rondleiding hadden de eetlust gewekt en voordat we weer in de bus stapten, genoten we in de lentezon van de lunch. De beroemde kroket was ook in vegetarische uitvoering beschikbaar. Die werd net zo heet geserveerd trouwens.

Onderweg

In de intussen door de zon flink opgewarmde bus, die gelukkig ook over koeling beschikte, volgden we zoveel mogelijk het Valleikanaal

Gerestaureerde Duitse bunker van de Pantherstellung, binnenkant. Deze kant is niet gerestaureerd en laat duidelijk sporen zien van de poging om de bunker op te blazen.

De excursie bij de stuw in Amersfoort

richting Amersfoort. Onderweg vertelde Bert Rietberg over de bezienswaardigheden. We reden van het Grebbeliniecentrum richting kasteel Renswoude en vervolgens langs de Lambalgerkade en kasteel Scherpenzeel, de Roffelaarskade en de Asschatterkade op weg naar Leusden, waarbij we de Liniedijk overstaken. Op enkele plekken langs de linie viel het hekwerk op....; zouden dit nog onderdelen van de aspergestellingen zijn, of had het toch een andere, agrarische herkomst? Daarna gingen we door Leusden langs de Coelhorsterkade richting Amersfoort, waar we vanaf de Ringweg Koppel het punt bekeken waar het valleikanaal uitkomt in de Eem via een stuw. Ten slotte volgde een ritje naar het nabijgelegen Werk aan de Glashut.

Werk aan de Glashut

Mooi besluit van deze excursie was een rondleiding op het Werk aan de Glashut, dat doorgaans niet toegankelijk is voor publiek. Het werk is een zeldzaam compleet voorbeeld van een verdedigingswerk uit de 18de eeuw. Willem Reijnders leidde ons rond op dit interessante en idyllische terrein. Het werk, dat zijn naam dankt aan de tot 1952 aanwezige glasblazerij, bestond rond 1745 uit een stenen toren, een Spaanse redoute, die in de Franse bezetting eind 18de eeuw werd uitgebreid met twee bastions die ook de na 1951 verdwenen Glashutterkade afsloten. Begin 19de eeuw werd de toren afgebroken. Sinds 1836 is het werk in particulier bezit. Kort

voor de Tweede Wereldoorlog werd het fort gehuurd door Defensie en versterkt. Opvallend overblijfsel uit deze periode is de zeldzame zware mitrailleurkazemat voor frontaal en flankerend vuur waarvan er nog maar vier resteren in de linie. Het bijzondere type 'brievenbuskazemat' bleek geen speciale militaire functie; deze heeft vermoedelijk meer post ontvangen dan vijandelijk vuur - de brievenbussen van omliggende woningen waren eraan bevestigd, handig direct aan de weg.

We besloten de interessante en warme excursie met een fris drankje aan het stadstrand aan de Eem, waarna de bus ons terugbracht naar Amersfoort Centraal.

Werk aan de Glashut

Nederlandse forten, linies en stellingen: tekeningen van illustrator Lex Tempelman

Jos Notermans

Tijdens de redactionele voorbereidingen voor dit artikel en dit nummer van Saillant bereikte ons het droevige bericht dat Lex Tempelman op 25 oktober 2023 is overleden op de leeftijd van 75 jaar. Lex heeft een ruwe versie van dit artikel nog gelezen en zijn opmerkingen zijn in de tekst verwerkt.

Alle in dit artikel opgenomen afbeeldingen zijn gemaakt door de auteur.

Een vorstelijk geschenk

Tijdens de Medewerkersdag van 18 maart heeft Lex Tempelman een verzameling van 320 illustraties met betrekking tot verdedigingswerken overgedragen aan het documentatiecentrum van onze stichting. In deze moderne tijden heb je bij zo'n gelegenheid geen bestelbus nodig om de dozen of kartonnen kokers met de kostbare afbeeldingen te vervoeren. Lex heeft die middag aan onze voorzitter Oscar Hefting plechtig een geheugenstick, nota bene van de HEMA overhandigd. Hij vertelde daarbij dat het om ongeveer 13 gigabyte aan materiaal gaat en dat

het materiaal toegankelijk is via een meegeleverde catalogus. Waar nodig zullen de illustraties nog worden vergezeld van een pdf-bestandje met informatie over de betreffende afbeelding.

Om dit memorabele moment een wat feestelijker tintje te geven, werden er geschenken uitgewisseld, voor Lex een bos bloemen en voor de stichting een fraai ingelijste prent met de titel 'Een onmogelijke combinatie' die ongetwijfeld een mooi plekje krijgt in het documentatiecentrum. Het onmogelijke van de afbeelding is een vliegende De Schelde S21¹ waarvan in 1940 slechts een spoorloos verdwenen prototype zonder motor heeft bestaan en daar onder het nooit gebouwde Fort Coehoorn.

Lex Tempelman (rechts op de foto) overhandigt Oscar Hefting (links op de foto) de geheugenstick.

¹ meer over De Schelde S21: <https://lextempelman.jouwweb.nl/info-historisch-divers>

De plechtigheden vonden plaats nadat Lex in een boeiende voordracht had verteld over zijn werk als illustrator. Een samenvatting van dat verhaal mag hier natuurlijk niet ontbreken.

Ruim vijftien jaar

Het werk dat Lex nu aan de Stichting heeft overgedragen is tot stand gekomen in ruim vijftien jaar en wel tussen 2000 en 2015. Hij begon ermee omdat hij aansprekende illustraties miste over wat er achter en onder vestingmuren en -wallen zit. Om deze leemte op te vullen is hij vier soorten van illustraties gaan maken.

Als eerste kunnen de vogelvluchtperspectieven worden genoemd die vanaf grote hoogte een overzicht geven van vestingwerken. Anders dan op luchtfoto's wordt de kijker bij deze tekeningen niet in zijn blikveld gehinderd door bomen en struikgewas of andere structuren. Het vogelvluchtperspectief toont het vestingwerk in zijn meest pure, bijna 'naakte' vorm.

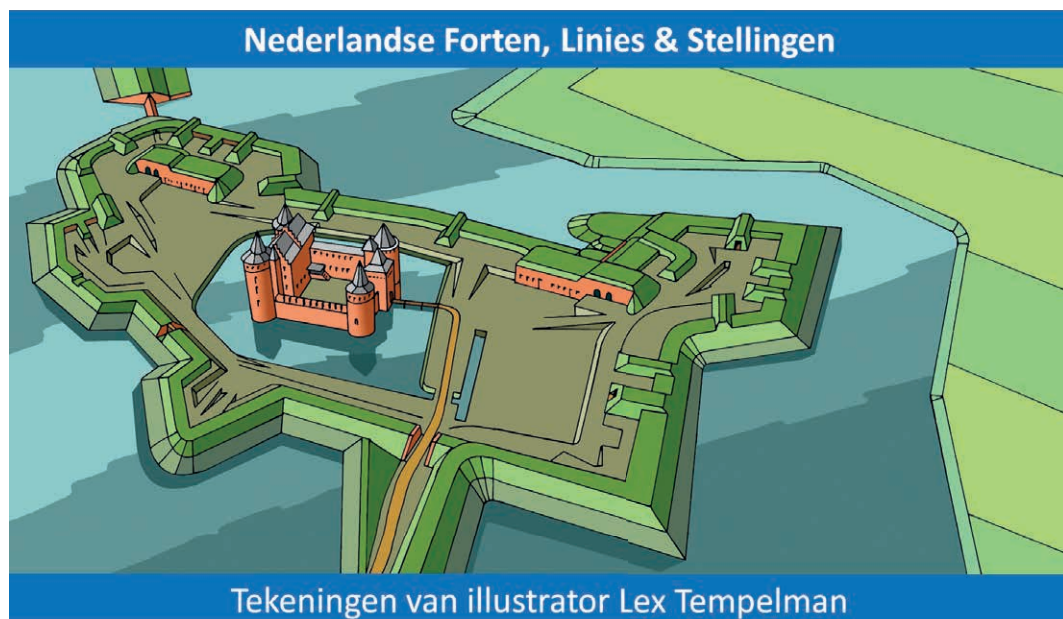
Een tweede groep illustraties zijn vogelvlucht close-ups. Hierin laat de illustrator niet alleen de buitenkant van bijvoorbeeld een fort zien, maar zijn delen opengewerkt zodat de toeschouwer kan zien wat er onder de buitenkant zit. Daarbij kan worden ingezoomd op details van ondergrondse ruimtes of op de fundering van een werk. Zo zou je op één van de tekeningen -als je de moed hebt om te gaan tellen- kunnen

vaststellen dat Fort Pampus op 3500 heipalen is gefundeerd.

Een volgende groep afbeeldingen richt zich op de bewapening van de verdedigingswerken. Daar worden de verschillen tussen vlak-, krombaan- en worpgeschut visueel uitgebeeld en kun je zien hoe het geschut werd geladen. Ook de werking van de hefkoepels van forten met behulp van contragewichten en tandheugels wordt op deze manier inzichtelijk gemaakt. De vierde en laatste groep van illustraties zijn de 'infographics' (grafische weergaven van informatie), waarbij met kaartfragmenten, afbeeldingen en schematische voorstellingen uitleg wordt gegeven over grotere verbanden en samenhangen. Het kan hier bijvoorbeeld gaan over de principes van aanval en verdediging of over de standaardmodellen van de forten van de Stelling van Amsterdam.

Klare lijn

De afbeeldingen zijn gericht op een breed publiek, duidelijk illustratief. De tekenstijl staat ook wel bekend als 'de klare lijn'. De tekeningen kunnen als het ware beeldverhalen vormen en je kunt ze in zekere zin vergelijken met de oude schoolplaten of hedendaagse educatieve posters. Ze hebben hun weg in het land gevonden. Tijdens Open Monumentendag 2004 was er zo'n posterexpositie 'Nieuwe Hollandse Waterlinie' in de bibliotheek in

Hengelo, maar je vindt ze ook in verschillende boekuitgaven over verdedigingswerken en op lessenaar panelen die door Staatsbosbeheer werden geplaatst. Bij de herdenking in 2014 van het laatste beleg van Naarden in het jaar 1814 is het werk van Lex tevens gebruikt voor een expositie in het Nederlands Vestingmuseum.

Maar Lex heeft niet alleen werk geproduceerd dat te maken heeft met vestingwerken en

militaire geschiedenis. Sinds 1979 werkte hij onder de naam Tempelman Industriële Publiciteit aan beeld- en tekstproducties met een grote diversiteit aan onderwerpen en tekenstijlen. Grote kans dus dat je zijn werk ook al eens ergens anders bent tegengekomen.

De toegepaste technieken

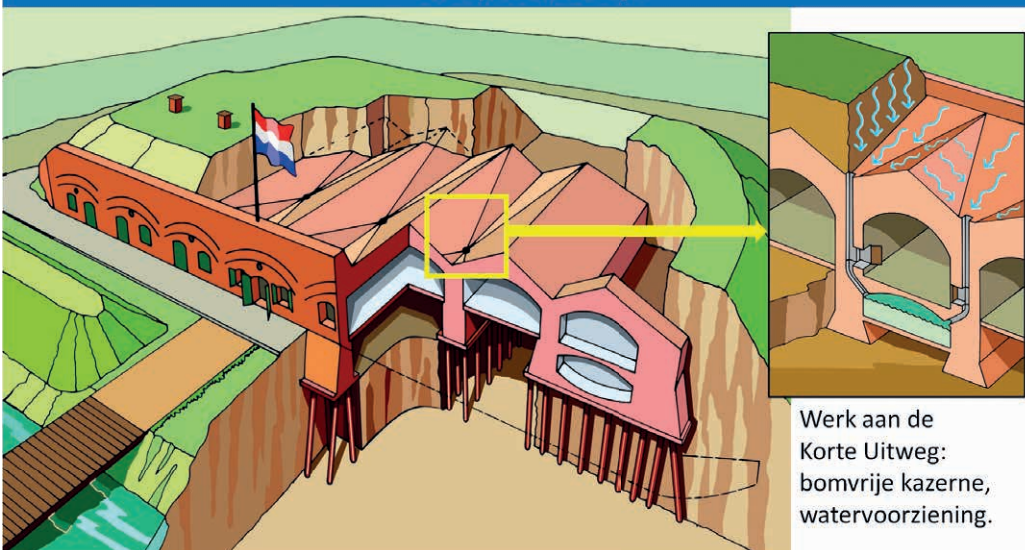
De basis van alle tekeningen wordt gevormd door historisch bronnenmateriaal, dat kunnen

Groep 1: vogelvlucht perspectief

Stelling van Amsterdam: Fort bij Markenbinnen

Groep 2: close ups

Werk aan de Korte Uitweg: bomvrije kazerne, watervoorziening.

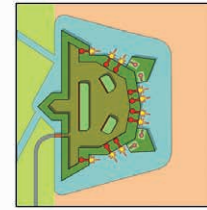
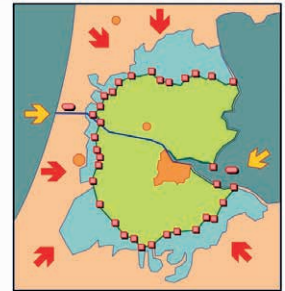
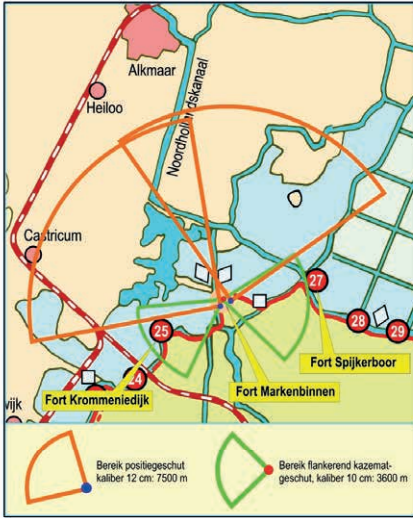
bijvoorbeeld bestektekeningen en plannen van de genie zijn. Dan begint er een proces met potlood, pen en computermuis. Het bronmateriaal wordt overgetrokken en in een raster gebracht. Daarna wordt het via een proces dat digitaal traceren heet overgebracht in het computerprogramma *Coreldraw* en verder ingekleurd. Dat alles is een tijdrovend proces waarin bijvoorbeeld voor de opengewerkte illustratie van de bomvrije toren van Honswijk

meer dan 1.100 vlakken moesten worden ingekleurd.

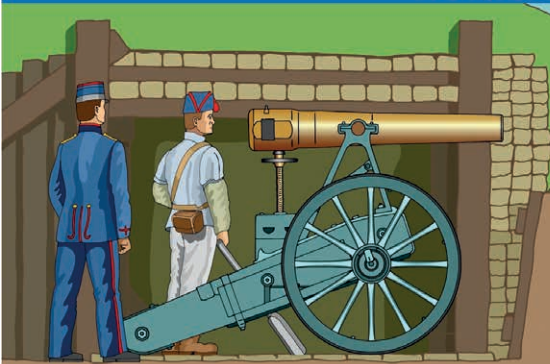
Het belang van de collectie voor het documentatiecentrum

Ard van Rhijn van het documentatiecentrum liet desgevraagd weten dat de collectie uniek en zeer belangrijk voor de stichting is, omdat de tekeningen zijn gebaseerd op degelijk historisch onderzoek waardoor ze de historische context op

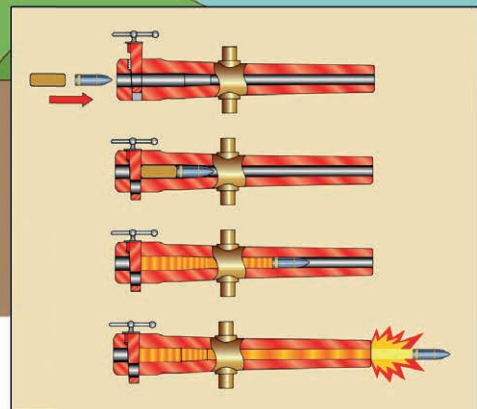
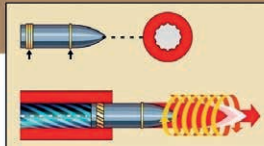
Groep 4: info graphics / geo-kaarten / pictogrammen

Groep 3: artillerie

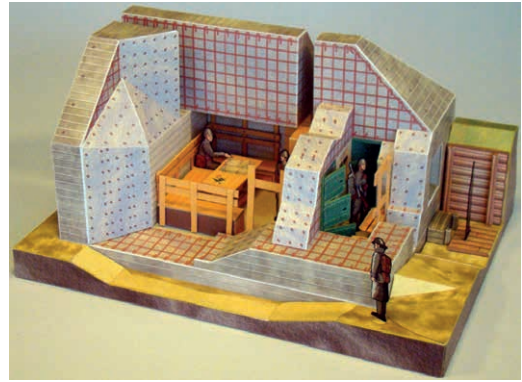
Kanon op hoog vestingaffuit, getrokken bronzen loop, kaliber 12 cm, uit 1873.

een waarheidsgetrouwe manier weergeven. De vele opengewerkte tekeningen en de weergave van praktische situaties zoals inundaties en vuurlijnen, maar ook alledaagse situaties zoals militairen bezig met geschut, hebben een hoge educatieve waarde. De bijzondere aandacht voor de vele typen geschut geplaatst in een praktische gebruikssituatie ontbrak tot nog toe in de collectie van de stichting. Eveneens bijzonder is dat de collectie breed van opzet is en zaken laat zien vanaf de Romeinse Limes tot in onze tijd.

Resumerend kan worden gesteld dat de collectie door zijn volledigheid, kwaliteit en hoge educatieve waarde een verrijking is van de collectie van Stichting Menno van Coehoorn. We mogen verwachten dat door deze schenking meer belangstelling zal ontstaan voor het documentatiecentrum en de collectie.

Groepschuilplaats open gezaagd.

Het overzicht van de tekeningen van Lex Tempelman.

